

Особливості релігійної структури німецькомовної спільноти запорізького краю у ХІХ ст.

Запорізький край, як складова частина Північного Приазов'я, відзначався суттєвою релігійною строкатістю. Одну з найбільших груп колоністів становило німецькомовне населення. Воно не було монолітом в релігійному сенсі і тому провідною метою даного дослідження є визначення особливостей релігійної структури даної спільноти.

Серед найсуттєвіших досліджень, дотичних до даної тематики, можна виділити роботи С.І. Бобилевої, Т.К. Захарченко, М.В. Белікової, К.С. Лях, В.В. Васильчука тощо.

У Російській імперії ще у сер. ХVІІІ ст. було розроблено декілька проектів щодо облаштування окраїн імперії шляхом запрошення колоністів з західноєвропейських держав. Цей процес супроводжувався відповідними діями російського уряду, спрямованими на модернізацію суспільства на зразок європейських країн. Цьому сприяли маніфести Катерини ІІ (1763-1764 рр.) і сумлінне виконання російським урядом обіцянок, що були надані іноземним колоністам.

Закликом імператриці могли скористатися всі бажаючі. Саме тому серед першої хвилі колоністів суттєве місце займали малозабезпечені переселенці.

Необхідною була організація системи поселень, яка б ґрунтувалась на точних знаннях про території, що заселяються. Слід було визначити місця поселення колоністів, відмежувати землю від інших володінь і скласти точні плани, встановити норму та спосіб наділення землею, відпрацювати умови володіння колоністами землею. Цей процес розтягнувся на декілька років. Саме тому, запрошення Катерини ІІ не спричинило значного резонансу у перенаселених князівствах Німеччини. Тоді вирішено було передавати землю суцільними ділянками у розпорядження колоніального керівництва. На родину виділялося від 50 до 65 десятин. На території Бердянського та Мелітопольського повітів колоністам було надано 214 тис. дес. землі.¹

6 вересня 1800 р. імператор Павло І, зважаючи на важкі природні умови перебування переселенців у краї, дарував „Жалувану

грамоту”.² Цим указом підтверджувалися особливі привілеї для німецькомовних колоністів щодо релігійної свободи, підприємницької діяльності, вільної торгівлі, у тому числі пивом, оцтом та бренді; переселенці звільнялись від військової, транспортної та експлуатаційної служби, одержували 10-15 річне звільнення від державних податків. При цьому „Жалувана грамота” не згадувала про матеріальні кошти для переселенців, як це було за часів Катерини II. У останньому був зацікавлений уряд, адже створювалися обмеження для переселення матеріально незабезпечених колоністів. Спадкоємець Павла - Олександр I переглянув позицію батька щодо умов іноземної колонізації. Відбулись чергові переговори уряду з потенційними емігрантами і вже 16 травня 1801 р. їм була видана спеціальна «Інструкція для новоросійських іноземних колоністів». Однак, лише укази від 28 березня та 10 квітня 1803 р. “Про дозвіл менонітам з Ельбінгу та Марієнбургу селитися у Росії” надали поштовх створенню цілої мережі менонітських колоній по усій території Південної Росії загалом та Запорізького краю, зокрема. Однак, уряд обмежував кількість переселенців до 200 родин у рік. Держава зобов'язувалася надати кожній німецькій та менонітській родині грошову допомогу у розмірі 500 крб. Колоністам і їх нащадкам гарантувалися численні пільги в торгівлі та підприємстві, звільнення від військової служби, надавалися права громадянства не тільки в їхніх колоніях, а й у межах всієї імперії. Колоністи користувались повною свободою і правом розпоряджатися власним маєтком на свій розсуд; безперешкодно торгувати, вступати до гільдій і цехів, заводити торги й ярмарки. Для поширення і поліпшення господарської діяльності, колоністам дозволяється купувати приватні землі. Власне майно кожен колоніст мав право заповідати «за бажанням», без усякого обмеження.³

На Молочних водах одним з перших у 1789 р. на території майбутньої колонії Мунтау осів Йоганн Гіберт.⁴ У наступні роки на лівому та правому берегах р. Молочної виникали колонії менонітів: на лівому березі: Гальбштадт, Шенау, Фішау, Лінденау, Блюмштейн, Мюнстерберг, Альтонау, Мунтау (1804р.); Тігенгаген, Блюменорт, Розенорт, Шензее, Тіге, Ладекоп і Петерсгаген (1805 р.); Фюрстенау (1806 р.), Рікенау (1811 р.); Ліхтфельт (1819 р.). Перші переселенці меноніти чисельністю 256 родин отримали у користування 13280 дес. державної землі.⁵

На правому березі р. Молочної утворилися колонії: Пришиб, Гоффенталь, Вассерау, Альт-Нассау, Вейнау. Альт-Монталь, Гохштедт, Вальддорф, Дурлаг, Костгейм, Лейтергаузен, Тіфенбрюн, Блюменталь, Кронсфельд, усього близько 65 німецьких поселень. За висловом Д.І. Багалія “Молочанські (разом з Хортицькими) колонії були першими поселеннями на українських землях Російської імперії”.⁶

Однією з найсуттєвіших пілг, наданих урядом, було збереження релігійної самобутності переселенців. У конфесійному плані все німецькомовне населення Запорізького краю упродовж ХІХ ст. було репрезентоване трьома групами віруючих – католиками, лютеранами та менонітами.

Католиків, чи прочан Римсько-католицької церкви у краї було порівняно небагато – приблизно 2%, які мешкали переважно в містах. Католики Північного Приазов'я відносилися до Бердянського деканату Тираспольської консисторії Римсько-католицької церкви, що об'єднував 15 приходів.⁷ Католицькі храми – костьоли – будувалися в основному у містах. Зокрема, у Бердянську. Однак більшість громад церковні служби правили у невеличких будівлях, які за власним зовнішнім виглядом лише нагадували “справжній” костюол. У зв'язку з тим, що сільські католицькі громади були, зазвичай, украй нечисленними та не мали значних коштів, вони не мали можливості будувати усюди традиційну для власної конфесії величезну архітектурну споруду.

Значна частина християн, що оселилися у Північному Приазов'ї загалом, та у Запорізькому краї зокрема, були протестантами різноманітних конфесій. В даному регіоні абсолютну більшість становили лютерани та меноніти.

Лютерани мешкали у колоніях Маріупольського колоністського округу (10 колоній, що утворили велику громаду з центром у колонії Грунау) Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Велика за чисельністю громада лютеран мешкала у Бердянську. Життям лютеранських громад керували пастори. Богослужіння відбувалося у храмах-кірхах, що були побудовані у готичному стилі. Поблизу, зазвичай, будували школу та помешкання для вчителя.⁸

Окрему групу серед пребічників Лютерансько-євангельської церкви складали т. зв. сепаратисти (крайні пієтисти)⁹, відмінними рисами організації релігійного життя яких були, з

одного боку, традиції самостійного обрання власних пасторів, з іншого – проведення на додаток до звичайних богослужінь, окремих зборів для читання Біблії. У Запорізькому краї сепаратисти мешкали зокрема у Бердянському повіті, де у 1823 р. мешканці 4 колоній Бердянського колоністського округу (Нейгофнунг, Нейгофнунгсталь, Нейштутгарт та Розенфельд) склали сепаратистський прихід Нейгофнунг.¹⁰ Слід відзначити, що лютеранська церква намагалася будь-якими засобами ліквідувати автокефалію сепаратистських громад, аж до застосування методів прямого тиску за допомогою місцевої адміністрації. Утім, сепаратисти чинили цьому запеклий спротив, тому, коли у 1840 р. 13 їх родин разом з молодим помічником місцевого пастора Конрадом Геккелем перейшли до лютеранства, відбувся розкол громади Нейгофнунг.

Лютерани та сепаратисти Північного Приазов'я підпадали під юрисдикцію Генеральної консисторії Лютерансько-євангелічної церкви і підпорядковувалися Петербурзькому консисторіальному округу. Окрім того, до 1877 р. внутрішні справи лютеранських громад також підлягали нагляду Опікунського комітету, що також піклувався про пошук кандидатів на посади приходських пасторів. Після 1877 р. усі справи лютеран були передані до Департаменту іноземних сповідань Міністерства Внутрішніх Справ, якому підпорядковувалася і Генеральна Лютерансько-євангеліська консисторія.¹¹

Актуальним питання, що хвилювало лютеран, був гострий дефіцит пасторів. Причиною цього слугувало те, що в Російській імперії лютеранських пасторів міг готувати лише теологічний факультет Дерптського університету. Священників спеціально запрошували з Німеччини, однак їх також було замало. Тому життям лютеранських громад іноземних колоній часто керували кістери – помічники пасторів, зазвичай з сільських учителів. За цих умов, біблійні збори, звичайні для сепаратистських громад, набули у середині XIX ст. неабиякої популярності і у лютеранських приходах краю. Метою цих зборів, окрім суто релігійно-просвітницьких заходів, було також укріплення релігійної дисципліни, яка суттєво послабилася з другої половини XIX ст. і відповідно вносила певну дестабілізацію в життя лютеранської громади. Чисельність прочан Лютерансько-євангеліській церкви на той момент сягала 2,2% від усього населення регіону.¹²

Особливим релігійним, культурним і конфесійним феноменом в історії Запорізького краю були меноніти, які на 1851 р. склали 64 % усього німецького протестантського населення Бердянського повіту. Вони мешкали практично у найбільш населених волостях – Гальбштадській та Гнаденфельдській. Наприкінці XIX ст. вони склали уже 6,2% усього населення повіту.¹³

Загалом, меноніти – це представники одного з напрямків євангелізму, заснованого в XVI ст. Менно Сімансом. Першим районом розселення менонітів була територія сучасної Бельгії, звідки вони, під тиском інквізиції, переселилися до Польщі. За етнічною приналежністю перші меноніти були фризами та фламандцями. Після поділів Польщі території проживання менонітів перейшли до Пруссії, від уряду якої зазнавали утисків і змушені були шукати нове місце проживання. Отже, меноніти відносяться до німецькомовних колоністів, однак не є етнічними німцями.¹⁴

Всі переселення німецькомовних колоністів на межі XVIII – XIX ст. були продиктовані виключно господарсько-економічними цілями. Однак після війни з Наполеоном причини переселення дещо змінилися. Християни Заходу співставляли Наполеона з апокаліптичним «звірем з безодні». Після розгрому його армії імператора Олександра I почали називати «білим янголом».¹⁵ До цього також приєдналися трактування німецького богослова Бенгеля про термін другого пришестя Христа. Вказувався приблизно 1836 рік.¹⁶ Одразу ж з'явилися «пророки», які вказували на конкретне місце пришестя, і за певними розрахунками воно припадало саме на Південну Україну в тому числі й на Північне Приазов'я. Доступ до цього регіону було відкрито колонізаційною політикою уряду Російської імперії. Ці «пророкування» спричинили нову хвилю переселення до краю.¹⁷

Менонітство привертає увагу насамперед як етноконфесійна спільнота, адже релігія відіграє роль цементуючого фактору у збереження їх життєвого устрою, мови, що вони нею спілкуються в усіх країнах упродовж 400 років.¹⁸ Церковний устрій менонітів базується на конгрегаційних (громадських), а не консисторіальних підвалинах. Тому меноніти не визнають ніякої церковної влади, окрім управління з боку ними ж обраних церковних (чи духовних) старійшин та їх помічників (проповідників та церковних учителів). У зв'язку з тим, що у менонітів сформувалися два підходи до розуміння сутності церковної дисципліни, вони ще на своїй історичній

батьківщині – Голландії почали організовувати окремі громади прихильників суворої ізоляції від “многогрішного світу” (фламандці) та тих, хто припускав можливість церковного спілкування з християнами близьких конфесій (фризи).¹⁹ Відповідно до цього поділу і на Молочній меноніті оселилися окремими громадами. Відмежованість цих двох спільнот одна від одної проявлялася і в тому, що вони навіть говорили різними діалектами – так званими “хортицьким” і “молочанським”, які становили собою окремі гілки так званого “менонітського” діалекту (Mennonitenplatt або Plautdietsch). Різницю ж між “хортицьким” і “молочанським” діалектами голландські дослідники Роджер Нойвебер (Rogier Nieuweboer) та Тьєрд де Грааф (Tjeerd de Graaf) пояснюють саме релігійними відмінностями цих двох менонітських спільнот.²⁰

Центром фламандських менонітів стала колонія Гальбштадт (об'єднана громада Тіре та Гальбштадта), фризьких – колонія Руднервейде. Компромісної позиції між цими двома підходами дотримувалися представники т. зв. старофламандського розуміння проблеми, які утворили Гнаденфельдську громаду з центром у колонії з тією ж назвою.

Однак, через упровадження світського самоврядування паралельно з традиційним церковним загострилися старі конфлікти та з'явилися нові. І хоча ще 1820 р. на Молочній було прийняте рішення про усунення з назв громад слів “фризька” та “фламандська”²¹, саме цей час позначений проявами перших релігійних розколів уже на нових місцях розселення. Головними причинами конфліктів були переважно протиріччя між церковними старійшинами та консервативно налаштованими менонітами з одного боку і представниками сільської адміністрації з іншого. Подібна ситуація непокоїла не лише самих менонітів, а й російський уряд. Для врегулювання конфлікту у 1851 р. було створено церковний конвент (дорадчий органу церковних старійшин для вирішення релігійних суперечок та конфліктів).²² Однак його поява спричинила нову хвилю невдоволень, бо це порушувало традиційні права кожної менонітської громади на самоврядування. Хоча діяльність цього конвенту була фактично паралізована у період “великих розколів” 60-х рр. XIX ст., процес самоорганізації та “уцерковлення” менонітських общин на цьому не скінчився. З 1872 р. були започатковані конференції представників братських менонітських громад, а з 1883 р. –

поодинокі конференції представників “старих” (або церковних) общин.

Окрім менонітів у Запорізькому краї мешкали і близькі до них за віросповіданням гутери.²³ Вони походили від тих самих поміркованих анабаптистів XVI ст., що й меноніти, утім, на відміну від останніх, їх учення ґрунтувалося на принципах релігійного комунізму. Гутери складали (і складають до сьогодні) особливу частину Всесвітнього менонітського братства, тому російські чиновники найчастіше іменували їх у офіційних документах менонітами.²⁴ Їх поселення з’явилися у Бердянському повіті у 30-х рр. XIX ст., коли перша їх община у м. Радичів Чернігівської губернії розпалася. Більша частина гутерів переїхала на Молочну і оселилася поблизу менонітів, заснувавши колонії Гуттерталь та Іоганесру. Пізніше поруч з ним з’явилося дочірнє поселення Гуттердорф.²⁵

Суттєво вплинули на долю гуттерських та менонітських общин реформи російського уряду 60-70-х рр. XIX ст. Зокрема була запроваджена загальновійськова повинність, а одним з головних принципів віри вищезгаданих общин був релігійний пацифізм. До того ж головною умовою їх переселення до Російської імперії були гарантії «вічного» позбавлення від несення військової служби.²⁶ Все це призвело не лише до хвилювань, а й до від’їзду у 1871-1872 рр. за межі імперії практично усіх гутерів та частини менонітів. При цьому Бердянський повіт утратив близько 6 тис. мешканців.²⁷

У цілому ж, слід відзначити, що релігійне життя німецькомовного населення Запорізького краю у період, що досліджується, було досить бурхливим і насиченим внутрішніми протиріччями і конфліктами, на тлі яких розвивався релігійний рух, загальновідомий під назвою “євангельського”.

Серед російських німців сформувались дві так звані штунди (від нім. «stunde» - година): штунда піетична, розвитку якої сприяв німецький пастор Йоган Бонекемпер; та штунда, яка виникла вже безпосередньо на південноукраїнських землях серед лютеран та менонітів. Остання формувалася на початку в формі «вюстовських гуртків». Едуард Вюст, лютеранський пастор, приїхав до Росії в 1845 р. на запрошення менонітської общини колонії Нейгофнунг Бердянського повіту. Його приїзд був спричинений духовною кризою в наслідок того, що в 1836 р. не відбулося очікуваного другого пришестя Христа. Незважаючи на те, що він був лютеранином охрещеним в дитинстві, що протирічило вченню менонітів, Вюст

вів надзвичайно активну і плідну проповідницьку діяльність. Поступово з менонітів виокремлюється нова релігійна община – так звані «братські меноніти» або новоменоніти. Їх проповідники почали листування з німецьким баптистським Союзом м. Гамбург і перейняли певні баптистські догми.²⁸

За пропозицією німецьких новоменонітів Й.Вілера та П.Фрізена була скликана спільна баптистсько-новоменонітська конференція в колонії Рюкенау, Таврійської губернії, яка тривала з 20 по 22 травня 1882 р. Це була перша конференція для російсько-українських віруючих євангелістського напрямку. На неї прибули близько 50 представників фактично від усіх баптистських та новоменонітських общин. Дев'ятнадцять з них були представниками російсько-українських общин. За складом представників цю зустріч у Рюкенау можна вважати першою Всеросійською конференцією баптистів.

Наступним кроком для зближення общин та євангелістських течій в імперії загалом, та у регіоні зокрема, став з'їзд в с. Нововасилівка Таврійської губернії. На цьому з'їзді було утворено Всеросійський Союз баптистів. За умовами того часу з'їзд було названо «Конференція Союзу віруючих, охрещених християн, або, так званих, баптистів Південної Росії та Кавказу». Цей з'їзд тривав з 30 квітня по 1 травня 1884 р. На ньому були присутні 33 делегата та 6 гостей. Головував на з'їзді Йоган Вілер, допомагав йому Іван Каргель.²⁹

3 вересня 1894 р. Міністром Внутрішніх Справ був виданий циркуляр, де було сказано, що Міністр «відповідно до повідомленого йому статс-секретарем Победоносцевим визначення Синоду, визнав секту штундистів однією з найнебезпечніших в церковному та державному відношенні».³⁰ 90-ті рр. XIX ст. стали періодом гоніння та репресій для багатьох відомих пресвітерів і благовісників. Подальшого піднесення баптистських рухів зазнав лише в XX ст.

На завершення слід зазначити, що всі німецькомовні общини, які виникли на теренах Російської імперії загалом, та Запорізького краю зокрема, відзначалися значною самобутністю. До особливостей релігійної структури місцевої німецькомовної спільноти можна віднести певну строкатість, наявність представників майже усіх християнських конфесій. Разом з тим характерними були глибокі внутрішні протиріччя, які часто загострювалися під впливом таких зовнішніх факторів, як державна політика російського уряду.

Також до особливостей можна віднести наявність перехідних ланок від одних релігійних форм до інших, зокрема таких як штундизм. До того ж засвоєння класичних баптистських принципів, що на цей час вже були фактично сформовані, німецькомовною спільнотою не йшло за чітко визначеним сценарієм. Перші общини євангельського напрямку від початку мали різні назви – вихідці з менонітів називалися «братськими менонітами», вихідці з лютеран одразу прийняли назву «баптисти» тощо. Факт існування такої кількості конфесій доводить віротерпимі настрої місцевого населення та політики уряду, який задля активної колонізації краю пропонував цілу низку пільг для новоприбулих. Відповідно й офіційна Церква змушена була терпимо ставитися до неправославного населення краю і не займатися активною місіонерською діяльністю.

Наприкінці відмітимо, що висвітлені особливості релігійної структури німецькомовної спільноти Запорізького краю є лише окремим аспектом у комплексному дослідженні з історії міжконфесійних відносин в Північному Приазов'ї, створення якого наразі триває.

Література:

¹ Народи Північного Приазов'я/ М-во освіти України, Запорізький обласний інститут удосконалення учителів, Мелітопольський державний педагогічний інститут; Б.М.Кочерга, Л.В.Афанасьєва, В.М.Александров та ін. – Запоріжжя: «Просвіта», 1997. – С. 10.

² Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів: Видавнича Спілка «Просвіта», 1995. – С. 184.

³ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С.И. Бобылева, Н.В. Бочарова, О.В. Безносова, Л.С. Тутик, Н.В. Осташева, С.В. Атаманенко: Под ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – С. 68-69.

⁴ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.02 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2005. – С.60.

⁵ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) ... – С. 26.

⁶ Багалій Д. Заселення південної України (Запорозького й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків: Союз, 1920. – С.34.

⁷ Васильчук В.В. Німці в Україні: історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – Монографія. – К.: Вид.центр КНЛУ, 2004. – С.60.

-
- ⁸ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній північного Приазов'я (XIX – початок XX ст... – С.156.
- ⁹ Терлецкий В.Н. Хилястические течения в сектантстве. Очерки, исследования и статьи по сектантству. Выпуск III. – Полтава, 1912. – С.43.
- ¹⁰ Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис...кандидата іст. наук/ Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – С.9.
- ¹¹ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток ... – С.168.
- ¹² Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) ... – С. 44.
- ¹³ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток ... – С.170.
- ¹⁴ Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня ... – С.10.
- ¹⁵ Константинов А. История баптистского движения// Библиотека Якова Кротова: <http://www.krotov.org>. – 23.08.2007. – Систем. требования: Pentium-266, 32 Mb RAM, Windows 98/Me/Xp/Vista, Internet.
- ¹⁶ Коваленко Л. Облако свидетелей христовых для народов России в XIX – XX вв. – Сакраменто, 1996. – С. 7.
- ¹⁷ Лешан В.В.Лики христианского сектантства. – К.: Изд-во политической литературы Украины, 1988. – С.13.
- ¹⁸ Васильчук В.В. Німці в Україні... – С. 61.
- ¹⁹ Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні... – С. 186.
- ²⁰ Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789 – 1917рр.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.01/Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – С.103.
- ²¹ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток ... – С.172.
- ²² Любащенко В.І. Історія протестантизму... – С. 189.
- ²³ Народи Північного Приазов'я... – С. 14.
- ²⁴ Любащенко В.І. Історія протестантизму ... – С.191.
- ²⁵ Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) ... – С.63
- ²⁶ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів: З друкарні наук. тов-ва ім. Шевченка, 1925. – С. 159.
- ²⁷ Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток ... – С.181.
- ²⁸ Коваленко Л. Облако свидетелей христовых для народов России в XIX – XX вв. ... – С. 19.
- ²⁹ Любанська О. Передумови виникнення та подальше формування баптистських обшину Північному Приазов'ї (кінець XVIII – XIX ст.)//Збірник наукових робіт. Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» - Ч.6 / За загальною редакцією канд.філол.наук, доц. О.С.Черемської, канд.соц.наук, доц. О.М.Кузя. – Харків: Вид.ХНЕУ, 2008. – С. 256.

³⁰ Константинов А. История баптистского движения// Библиотека Якова Кротова: <http://www.krotov.org>. – 23.08.2007. – Систем. требования: Pentium-266, 32 Mb RAM, Windows 98/Me/Xp/Vista, Internet.